

Liptay Lothar:
Előadás a Metaelméleti Társaság
konferenciájára

Kis vallástipológia

A valláskutatók kezdettől fogva igyekeztek az egyes vallásokat néhány alaptípusba besorolni. Az ilyen osztályozásoknak természetesen megvannak a maga gyengéi, mert általában egy bizonyos partikuláris szempontból történnek. Így aztán találunk *pszichológiai*, *szociológiai*, *faji* vagy egy bizonyos *teológiai* szempontból megírt tipológiákat, s találkozunk a vallásoknak „introvertált és ex-travertált” (Jung), „matriarchális és patriarchális” (Bachofen), „semita és indogermán”, „cselekedet- és kegyelem-vallások”, és hasonló típusokra való felosztásával. Egyidejűleg azonban mindig megvolt a vallások osztályozása lehető legalapvetőbb, leguniverzálisabb és leglényesebb kritériumainak a keresése is. Így pl. Heiler „misztikus megváltás-vallásokra” és „prófétai kijelentés-vallásokra”, von Glasenapp „a nagy kozmikus rend vallásaira” és „történelmi vallásokra”, van Leuwen „ontokratikus” és „teokratikus” vallásokra osztja föl a világvallásokat, Paul Tillich pedig az Istenhez való közelítésnek két alapvető, „*ontologikus*” és „*kozmozogikus*” típusát különbözteti meg. A következőkben ismertetésre kerülő tömör, kis tipológiámmal¹, amellyel napjaink élő és ható vallásait osztályozni kívánom, én is ilyen, a lényegre törő szándékot óhajtok követni.

Két alapvető, egymással gyökeresen ellentétes alkatú típust különböztetek meg, és pedig kétféle, *formai* és *tartalmi* tekintetben.

Formai szempontból különbséget teszek *univerzalisztikus* és *partikularisztikus* vallások között.

Az első típus a maga partikularitását, sajátos egyedi mivoltát, egy egyetemes valóság speciális és relatív megnyilvánulásának tekinti, tehát valaminek, ami értelmét nem önmagában hordozza, hanem önmagán túlra mutat.

A másik típus a maga partikularitásának abszolút jelentőséget tulajdonít, s az igazság tökéletes és kizárólagosan egyedüli megtestesülését látja benne.

Ezek az ellentétes vonások – az *univerzalizmus* az egyik, s az *exkluzivisztikus partikularizmus* a másik oldalon – a két vallástípus egymástól alapvetően különböző világnézeti háttéréből adódnak: a lét teljességének más-másfajta megközelítéséből és felfogásából, s ezen belül az istenfogalom, a kinyilatkoztatás, az Isten–ember kapcsolat, és egyéb vallási témák egymástól merőben eltérő értelmezéséből.

Ezt a **tartalmi különbséget** az *ontologikus* és a *teisztikus* megjelölésekkel kívánom kifejezésre juttatni.

A két szempontot egybekapcsolva beszélek tehát napjaink jelentős vallásainak egy *ontologikus-univerzalisztikus* és egy *teisztikus-partikularisztikus* típusáról. – Nézzük e két vallástípus jellegzetes vonásait!

1/ Az ontologikus-univerzalisztikus vallásokat (ide sorolható pl. a hinduizmus, a taoizmus és jórészt a buddhizmus is) a lét kérdésének és végső titkának kutatása jellemzi.

a/ **Istent** – pontosabban: a végső és legmagasabb Valóságot – itt végső fokon úgy fogják föl, mint minden létező végtelen, örök, változatlan, és személytelen (helyesebben mondva: személy *fölötti*) alapját és forrását. Azt mondtam, „végső fokon”, mert ezek a vallások is ismerik a személyes isten fogalmát, ám az nem a legmagasabb valóságot jelenti számukra. A személyes istenek végeredményben csak a mögöttük rejlő végtelen és személytelen, Paul Tillich kifejezésével élve „Isten fölötti Isten” véges megnyilvánulásai, külső aspektusai, mintegy efelé a világ felé fordított „arcai”, amelyek keresztül számunkra fölfoghatóvá válik. – A másik végéről fogva meg a dolgot, *mondhatjuk* úgy is, hogy az emberi elme a saját kategóriáiba transzponálja át és jeleníti meg magának a számára egyébként fölfoghatatlant. Ám ezeknek a vallásoknak a legmagasabb numinózus valósága a személyfölötti, transzcendens Abszolútum, amelyet a hinduk semleges nemű szóval *Brahman*-nak neveznek, ellentétben a hímnemű nevet viselő személyes Teremtővel, *Brahmával*. Ez a Brahman képezi végső fokon minden személyes hindu istenség végső aspektusát is, amire a monoteista visnuizmus „Bibliája”, a Bhagavad-gítá ezekkel a szavakkal utal: „*A kegyes életű* (vagyis a személyes Visnut imádó) *eggyé lesz a Brahmannel, és föloldódik benne*” (Bh. G.: 5, 24).

b/ **Az ember** (csakúgy, mint az egész létező világ) **viszonya** ehhez az „Isten fölötti Istenhez” a maga legsajátabb lényegéhez, legbensőbb valójához, léte középpontjához, alapjához és forrásához való viszonyulással egyenlő. Ez a viszony végső fokon belső ontológiai azonosságot jelent. Az egzisztencia síkján ugyan diszkontinuitás áll fenn Isten és az ember között, esszenciális síkon azonban lényegbeli kontinuitás. Így hirdetheti az Upanisadok híres „*tat tvam asi*” (magyarul: *AZ te vagy*) mondanisa az Átmannak a Brahmannel, az individuum természetfölötti énjének a mindenség transzcendens Énjével, a személyes lét alapjának a Lét Teljessége alapjával való azonosságát.

c/ **A kinyilatkoztatás** ezekben a vallásokban alapvetően ontológiai természetű. Nem bizonyos kész tézisek, igazságok, „üzenetek” vagy parancsok közlését jelenti, hanem – hogy ismét *Tillichet* idézzem – „a lét transzcendens Lényegének és Alapjának láthatóvá válását”. Az ilyen kinyilatkoztatás lényege szerint ahistorikus és univerzális. Bár az ember számára az időben játszódik le, tartalma időfeletti, nem konkrét, s lényegében mindig és mindenütt ugyanaz.

A *vallási tanítások* eszerint a szemlélet szerint a szó végső értelmében nem azonosak a kinyilatkoztatással. Inkább úgy értelmezik őket, mint az eredeti isteni megnyilatkozás ontológiai folyamatának utólagos emberi megfogalmazásait. Mint ilye-

nek, lehetnek a kinyilatkoztatás forrásának, az Istennel való misztikus egyesülés ontológiai aktusának az irányába mutató útjelzők, de nem maga a kinyilatkoztatás.

d/ Ezért a **tan** ebben a vallástípusban csak másodrendű szerepet játszik. Elsőrangú jelentősége a *vallási élménynek* van. Az India szellemétől áthatott katolikus Raimondo Panikkar így ír erről: „Istennel való találkozásunkban nem annak tudomásulvétele, hanem a találkozás maga a döntő”.² Az egyes vallások által megfogalmazott *igazság* távolról sem olyan fontos, mint a valóság maga, amelyről tudósít. Ezen kívül az ilyen igazság mindig *relatív* és hiányos, amely tárgyát teljesen kimeríteni soha sem tudhatja. Az így értelmezett igazság *nem kizárólagos* természetű. E típus vallásai szerint más vallásoknak is lehet – a maguk sajátos, mindig relatív módján – igazuk. Ezt a felfogást szépen illusztrálja a *vakokról és az elefántról* szóló, ismert buddhista példázat, amely arról szól, hogy az előbbieket miként adtak az utóbbi más-más részeinek a körülpogatója alapján egymástól teljesen eltérő leírásokat megfigyelésük tárgyáról mint egészről.³

Eszerint a felfogás szerint az egyes vallások tanításai végső fokon *emberi kijelentések az isteni valóságról*, éspedig egymástól eltérő kijelentések ugyanarról a valóságról. Ami fontos, az a tényleges találkozás ezzel a Valósággal, s nem a róla szóló emberi nyilatkozatok. Így aztán – hogy ismét Panikkart idézzem⁴ – a vallásnak ebben a típusában inkább az *ortopraxis*, mint az *ortodoxia* a fontos. A hangsúly sokkal inkább az ontológiain van, mintsem a noétikain: a megélésen, és nem a rá vonatkozó reflexióinkon.

e/ A **kegyesség** specifikus formája itt a *misztika*, melynek tárgya az Istenivel való közvetlen, belső közösség ápolása, végső célja pedig a vele való maradéktalan azonosulás és a benne való teljes föloldódás. Az Upanisadok ez utóbbit a folyóknak a tengerbe való beleolvadásával jelképezik. A folyó ezzel ugyan elveszíti individualitását, de helyette részesévé válik a mérhetetlen Óceán végtelenül magasabb rendű, személyfölötti identitásának.

2/ S most térjünk át a **vallások másik, teisztikus-partikularisztikus típusára**. (Ebbe a világvallások közül a zsidóságot, a keresztyénséget és az iszlámot sorolhatjuk be). Ennek a típusnak az előzőétől diametrálisan eltérő valóság-szemlélete van.

a/ Az **Isten-értelmezés** itt perszonalisztikus. Nem a „lét mélyét”, hanem a legfelsőbb *Lényt* értik alatta. Nem mint az egész mindenség legfelsőbb lényegét, hanem mint *kívülről* és *fölötte* állót fogják őt fel. Nem mint annak kimeríthetetlen kreatív *fundamentumát*, hanem mint *Teremtőjét*, aki kívülről alkot. Közte és a többi létező között semminémű belső, esszenciális kontinuitás nincsen; ellenkezőleg: a végtelen minőségi különbség feneketlen szakadéka tátong közöttük, amit Barth Károly olyan nyomatékosan hangsúlyozott.

b/ S ezzel már adva van az **ember** (valamint minden más létező) és az **így értelmezett Isten viszonyának a mibenléte** is. Ez nem a saját lényegünkhöz, legbensőbb, transzcendens énünkhöz, hanem egy teljesen más, rajtunk kívül álló, idegen lényhez való viszonyulás. Két különböző *személyiség* egymáshoz való viszonya ez, melyek-

nek központi magvai nem fedik egymást még a legtranszcendensebb síkon sem, hanem mindegyiknek saját, minden mástól elkülönült középpontja van. Találkozásuk nem belső egyesülés, hanem konfrontáció és párbeszéd formájában történik. Egy-máshoz való viszonyuk tehát legbelsőbb természeténél fogva nem ontologikus, hanem voluntarisztikusan perszonalisztikus. Voluntarisztikusnak azért nevezem, mert az effajta kapcsolat túlnyomórészt az *akarat* síkján játszódik le.

c/ Ezért a **kinyilatkoztatás** itt főleg Isten akaratának tudtul-adását jelenti. S ha Isten *egy bizonyos* lény, akkor akaratának is *egy bizonyos*, konkrét tartalma, s kinyilvánításának *egy bizonyos*, konkrét *formája* és *ideje* lesz. Az így felfogott kinyilatkoztatás tehát mindig *egy bizonyos*, konkrét kinyilatkoztatás, amely történeti jellegű, és *kizárólagosan egyedülálló*. S mivel kinyilatkoztatás alatt itt nem egy ontológiai aktust, hanem egy bizonyos konkrét és tematikus „üzenet” tudtul-adását kell értenünk, a kinyilatkoztatás formája, a maga egész egyediségében, azonosnak tekintendő tulajdonképpeni tartalmával. S ahol a kinyilatkoztatásnak egy bizonyos partikuláris formáját azonosítják a kinyilatkoztatással mint olyannal, az igazság egy bizonyos partikuláris megfogalmazását az igazsággal magával, ott minden más, attól konkrét formájával különböző vallási tanítástól el kell vitatni a kinyilatkoztatás és az igazság bárminemű igényét. Tömören: az így értelmezett kinyilatkoztatás szigorúan kizárólagos, *exkluzív*.

d/ **A tan** tehát az, amelynek ebben a vallástípusban *központi jelentősége* van, míg a vallási élmény másodlagos. Itt nem az élmény a tan forrása, hanem ellenkezőleg, a tan a forrása az élménynek, a gyakorlati kegyességnek, s egyúttal a normája is annak. Ennek nagyon erőteljes hangsúlyozását találjuk például Kálvin Jánosnál.⁵ Döntő szerepe ebben a vallás-típusban nem az *ortopraxisnak*, hanem az *ortodoxiának* van.

e/ **A kegyesség** domináns eleme – minden másfajta, főleg a keresztyénségben található elszíneződés ellenére – itt lényegében az *adoráció*: a fölöttünk lévő, hatalmas és fenséges „Úr-isten” iránti hódolat és imádat. Ez a legmarkánsabban az iszlámban jut kifejezésre, de a református Kálvin sem szűkölködik ebben az érzületben híres „Soli deo gloria!” tételével.

Mindezek hallatán megjegyezhetné valaki, hogy de hiszen ezekben a vallásokban is létezik a misztika is! Nos, ez valóban így van. De nem e vallásokból magukból, hanem az egyetemes emberi természetből kifolyólag, amelyik mindenütt a földön azonos. Így aztán a misztika természetesen felütötte a fejét a keresztyénség és az iszlám lakta területeken is. Ám hadd szögezzem le nyomatékosan, hogy ezekben a vallásokban mindig idegen elem volt és az is maradt, régebben pedig üldözték is.

S ezzel a két vallástípus egymáshoz való *viszonyítása* után elérkeztünk egymáshoz való kölcsönös *viszonyulásuk* kérdéséhez.

Először is nézzünk meg egy kis táblázatot, amely tömören összefoglalja és egymással szembeállítja a fentebb leírt két vallástípus jellemző vonásait:

Ontologikus-univerzalisztikus vallások:	Teisztikus-partikularisztikus vallások:
Aperszonalisztikus ontologizmus	Perszonalisztikus voluntarizmus
Univerzalizmus	Exkluzivisztikus partikularizmus
Vallási élmény	Dogma
Ortopraxis	Ortodoxia
Misztika	Adoráció
Tanbeli relativizmus	Tanbeli abszolutizmus
Kontinuitás a más vallásokkal	Diszkontinuitás a más vallásokkal
Tolerancia	Intolerancia

A fentebbiekből jól kiviláglik, hogy az általam „ontologikus-univerzalisztikus”-nak nevezett típus vallásai, alkatukból, konkrétan azon nézetükből kifolyólag, hogy valamennyi vallás közös magvát ugyanaz az Abszolútum képezi, maguk és az összes többi között belső, lényegszerinti *kontinuitást* látnak, s ezért hozzájuk való *viszonyulásuk* mind elméletileg, mind gyakorlatilag, természetesen *toleráns*. Ezzel szemben a „teisztikus-partikularisztikus” típusba tartozóak bármely más valláshoz való viszonyát, ugyancsak sajátos alkatuknál fogva, egy radikális *diszkontinuitás-tudat* és egy inherens eszmei *exkluzivizmus* és *összeférhetetlenség* jellemzi. Ezek a vallások nem adhatják föl kizárólagossági igényüket, mert azzal tulajdonképpen identitásukat adnák föl. Ha például egy keresztyén elismerné, hogy az üdvösség más vallások révén is elérhető, azáltal hitének legalapvetőbb tételével találna magát szöges ellentmondásban, amelyet a hagyomány nagyon világosan és egyértelműen fogalmaz meg, amikor János evangéliuma Jézusának a következőket adja a szájába: „Én vagyok az út, az igazság és az élet; senki sem mehet az Atyához, csakis én általam”⁶. Ez a mélyen gyökerező, *tanbeli* kizárólagosság a típus másik két vallásának, a zsidóságnak és az iszlámnak is sajátja. Ebből az inherens, *belső* magból a történelem folyamán, sajnos, gyakran hajtott ki a *külső* türelmetlenség, sőt erőszak fája, aminek az emlékét olyan kifejezések őrzik, mint *inkvizíció*, *keresztes háborúk*, *dzsihá*d, és hasonlók. A zsidóságot és a keresztyénséget folyamatosan szekularizáló társadalmi környezetük *külső nyomása* előbb egyszerűen *rákényszerítette* a tetteges erőszak föladására, majd idővel mentalitásukban magában is egyre inkább ránevelte őket egy bizonyos toleranciára, mely nem annyira belső meggyőződésből, mint inkább elvilágiasodás-szülte közömbösségből fakad. Manapság sokan abban reménykednek, hogy előbb-utóbb az iszlám is átesik ezen a folyamaton, s akkor újra békeség lesz a földön a vallások és az azokat képviselő népek között. Kegyes óhaj! Ám meglehetősen paradoxnak, sőt perverznek találok a körülményt, hogy a vallások békes együttélése legjobb biztosítékának az általános szekularizálódás további előrehaladása, vagyis más szóval az emberiség egyre nagyobb méretű és mértékű elvallástalanodása látszik...

Jegyzetek és utalások

- 1 Kis eltéréssel megtalálható *A keresztyénség viszonya más vallásokhoz* c. könyvem (Kalligram, Pozsony, 2003 és 2005) 183ff oldalain.
- 2 Panikkar: *Die vielen Götter und der eine Herr*, O.W.Barth Verl., 1963, 76. o.
- 3 A példázat megtalálható pl. H. von Glasenapp *Die fünf Weltreligionen* c. munkája (Diederichs, 1967) 385. oldalán.
- 4 Panikkar: *Op. cit.*, 89. o.
- 5 Vö. Róm 10, 17; Kálvin: *Institutio* I, vi, vii; III, i, ii.
- 6 Jn 14, 6.